

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора психологічних наук, професора Грибенюка Геннадія Сергійовича на дисертацію Шемчук Оксани Миколаївни «Формування професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів прикордонної служби (на прикладі жінок-військовослужбовців ДПС України)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук із спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія у спеціалізовану вчену раду К 26.451.02 в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України

1. Актуальність проблеми дослідження. Реформування Державної прикордонної служби України до стандартів інституцій ЄС та НАТО ставить перед необхідністю змінити мислення прикордонника, – рівень загальної та професійної культури, інтелігентність, професіоналізм; якість професійних знань, їх практичну дієвість та комплексну ефективність професійної діяльності. Це можливо за умови максимальної психологізації процесу їх підготовки.

Сучасний фахівець прикордонної служби, молодший спеціаліст, складає кістяк виконавських та управлінських робочих місць, на які спирається оновлена служба. Він має бути професійно компетентним, мати спеціальну підготовку, психологічну готовність до прийняття раціональних рішень у складних нестандартних ситуаціях екстремального виду діяльності. Тому одним із головних завдань системи прикордонної освіти є формування професійного мислення та розвиток мотивації до успішного виконання завдань за призначенням.

Сучасні умови гендерної рівності ставлять жінок і чоловіків-військовослужбовців перед рівнозначними вимогами служби, проте, рівно зобов'язані не означає рівно відповідальні, і прийняття відповідальності, її предмета, ситуації, інстанції відповідальності різне у чоловіків і жінок, що і підтвердило проведене дослідження. Тому проблема формування професійного мислення майбутніх молодших спеціалістів прикордонної служби є особливо актуальною, проведеною на прикладі жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України.

У цьому контексті дослідження О.М. Шемчук, предметом якого визначено психологічні особливості формування професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України, є, на мою думку, актуальним і своєчасним.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертаційному дослідженні. Оцінюючи ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, ми дійшли висновку, що структурно вона є обґрунтованою, логічно побудованою й адекватно відображає траєкторію наукового пошуку дисертантки.

Водночас аналіз змісту дисертації О.М. Шемчук, викладеного у 3-х

розділах на 183 сторінках основного тексту, свідчить про теоретичну обґрунтованість наукового апарату дослідження, цілісність напрацювань дисертантки, доказовість основних наукових положень, важливе теоретичне значення й практичну цінність і перспективність авторських ідей. Достатній рівень дослідницької культури дисертантки підтверджується чітким формулюванням об'єкта та предмета наукового пошуку, мети і дослідницьких завдань, розробленні методики експериментального дослідження, джерельної бази, особистого внеску автора та найголовніше – науковою новизною дисертації.

Про ґрунтовний науковий пошук, спрямований на з'ясування різних психологічних аспектів формування професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів прикордонної служби (на прикладі жінок-військовослужбовців ДПС України), свідчать сформульовані автором висновки а також широка джерельна база дисертації, що охоплює 415 найменувань.

Дисертація є складовою комплексних планів науково-дослідної роботи Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького у межах науково-дослідних робіт «Підготовка фахівців у сфері охорони кордону країн Європейського Союзу в контексті уніфікації освітніх стандартів» (шифр 218-0018 I) і «Вплив глобалізаційних процесів на методику підготовки персоналу Державної прикордонної служби України» (шифр 214-0045 I) і Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського – «Моніторинг в системі вищої освіти» (шифр Моніторинг).

3. Оцінка змісту та завершеності дисертації. Аналіз змісту дисертації уможливорює висновок щодо наукової обґрунтованості, логічності її структури. Так, у *першому розділі* на основі вивчення наукових праць проаналізовано історіографію проблеми формування професійного мислення фахівців із відповідним їй поділом на тематичні блоки, уточнено сутність, зміст і структуру базових понять дослідження та виокремлено особливості професійного мислення молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПС України.

Заслуговує високої оцінки здійснений дисертанткою аналіз базових понять дослідження. Він дав змогу підібрати необхідну кількість концептуальні змінних та створити простір ознак, достатній для того, щоб розкрити теоретичну модель професійного мислення молодшого спеціаліста ДПС України та його формування. Авторкою переконливо обґрунтовано думки щодо правомірності використання такої моделі «професійного мислення» та меж її поняттєвого поля у молодших спеціалістів Державної прикордонної служби України. Це дозволило якісно підійти до використання операціональних змінних у діагностичній процедурі, а також, розробити емпіричну та експериментальну моделі. Науковий пошук почався як професіографічний опис і був продовжений у міждисциплінарному дискурсі, зокрема, у розкритих поняттях, таких як «професійне мислення жінок військовослужбовців» та «зміст тренінгу формування професійного

мислення».

Дисертантка виходила з того, що професійне мислення жінок військовослужбовців – є цілісним психічним пізнавальним утворенням, яке у її моделі подане як складний багаторівневий психічний пізнавальний процес із своїми системоутворювальними чинниками, завдяки яким розгортаються професійна компетентність та професіоналізм. У змодельованих діагностичних ситуаціях воно складається із взаємопов'язаних мисленневих дій та операцій, їх послідовності, зорієнтованої на цілеспрямоване розв'язання прикладних професійних завдань, прийняття дієвих рішень у військово-професійній діяльності. В таких ознаках мислення є важливою умовою успішного формування, розвитку та самовдосконалення суб'єктності жінки як майбутнього професіонала та творчої індивідуальності.

Важливе наукове і теоретичне значення має положення, обґрунтоване авторкою щодо з'ясованих нею особливостей професійного мислення молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців. Такі особливості зумовлені цілями, змістом, специфікою їх професійної діяльності, а також індивідуальністю та гендером. Дисертантка констатує, що для їх професійного мислення характерне оперування критеріями іншими, ніж у чоловіків, і, зокрема, щодо оцінки у моральних судженнях та у професійних ситуаціях. Так, тип морального міркування зорієнтований на вияв людяності у стосунках з іншим, турботу про ближнього на основі дотримання гуманізму та з пріоритетом справедливості. У професійних ситуаціях переважає орієнтація на вияв і бажання бути самостійною, прагнення до стабільності, практичності, а також, усвідомлення суспільної значущості завдань, які виконуються. Крім того, актуалізується контекст творчості жінки у перебігу професійних подій та спроби увімкнути власні творчі потенції у професійні навички і вміння.

Склад використаних дисертанткою концептуальних змінних забезпечує необхідне упорядкування та класифікацію ознак теоретичної моделі дослідження.

У *другому розділі* дисертанткою розроблено методика експериментального дослідження професійного мислення та умов його формування у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців у закладах підготовки (перепідготовки) прикордонної служби. Методика *спрямована на з'ясування* змістових характеристик процесу формування професійного мислення. Відібрано та використано необхідний контент у експериментальному впливі на професійне мислення та розкрито технологічні можливості його цілеспрямованого формування.

Позитивної оцінки заслуговує розроблення дисертанткою психодіагностичного інструментарію оцінювання сформованості професійного мислення військовослужбовців. Ці поняттєві засоби «вмонтовано» в організацію і хід емпіричного та експериментального дослідження, що було побудовано, з урахуванням методик і логіки розв'язання поставлених дослідницьких завдань у наскрізний методичний комплекс. Це дало змогу продовжити розкривати зміст дослідження у

структурі операціональних визначень з урахуванням особливостей сформованості професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців.

Наголосимо на важливому практичному значенні визначених дисертанткою критеріїв діагностування сформованості професійного мислення, зокрема, таких:

ціннісно-мотиваційного, показниками якого є зорієнтованість на підтримку стосунків та спільну діяльність; інтенція до надання переваги у виборі основних класів військових спеціальностей;

поняттєво-змістового із формально-динамічними показниками швидкості мислення і рухливості нервових процесів та практичною спрямованістю мислення у формі мовно-логічного, креативного і наочно-образного типів мислення;

операційно-регуляційного, де показниками слугують комунікативні та організаторські спроможності; здатність регулювати процеси планування цілей і програмування дій, їх гнучкість і самостійність;

рефлексивно-оцінного із показниками самооцінки, наполегливості, послідовності і потреби у саморозвитку.

Вважаємо, що особливо цінними є те, що обґрунтоване дисертанткою положення, про складне за структурою професійне мислення жінок-військовослужбовців, яке набуває динамічності у процесі навчально-професійної діяльності та надає розвитку їх особистості, – поставило дисертантку перед необхідністю його подальшого вивчення та конкретизації в експериментальному дослідженні. На підставі такого дослідження отримано результати, які характеризують психологічні особливості мислення жінок-військовослужбовців за типами, зокрема такими: адаптаційно-орієнтувальним, продуктивно-творчим і ресурсно-рефлексивним. За допомогою факторного аналізу відбулася не лише редукція конструкту до операціонального визначення, а й концептуалізація синдромів, що є розв'язанням складного дослідницького завдання.

На наше переконання, безсумнівним творчим здобутком авторки є викладення змісту у *третьому розділі*, роботи де розкриваються психолого-педагогічні умови формування професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України.

Слід позитивно оцінити розроблену дисертанткою програму формування професійного мислення молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців і проведений статистичний аналіз результатів формувального експерименту.

Про високий рівень володіння методиками психологічного дослідження, наукову чесність і відповідальність за одержані проміжні та кінцеві дослідницькі результати свідчить розроблена авторська тренінгова програма «Формування професійного мислення молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПС України», яка створена з урахуванням змісту ціннісно-мотиваційного, поняттєво-змістового, операційно-регуляційного і рефлексивно-оцінного компонентів професійного мислення.

Важливим є те, що одержані експериментальні результати показали позитивну динаміку якісних змін основних характеристик професійного мислення жінок експериментальної групи у порівнянні з контрольною. Зокрема, за такими показниками: у ціннісно-мотиваційному компоненті відбулося підвищення зорієнтованості на взаємодію, на завдання, на вибір командних, технологічних військових спеціальностей і зв'язку, підвищення ваги мотивації досягнення;

у поняттєво-змістовому – покращились показники просторової уяви, емоційної стійкості, абстрактно-символічного, словесно-логічного, креативного та наочно-образного мислення, його практична спрямованість та спроможність узагальнювати, аналізувати та інтерпретувати службову інформацію;

у операційно-регуляційному – відбулися зміни у комунікативних та організаторських здібностях, умінні змодельовати та досягнути мету, регулювати власну гнучкість, саморегулюватись, соціально адаптуватись та протидіяти стресу;

у рефлексивно-оцінному – підвищилась професійна самооцінка, стійкість у критеріях оцінювання результату, гнучкість, наполегливість, послідовність, відповідальність у протидії труднощам, стійкість до зовнішнього впливу, цілеспрямованість та потреба у саморозвитку.

Експериментальні результати свідчать про позитивний вплив і ефективність тренінгової програми формування професійного мислення майбутніх молодших спеціалістів прикордонної служби – жінок-військовослужбовців, відображеного у змістових характеристиках продуктивно-творчого та ресурсно-рефлексивного типів мислення, більш повноцінного здійснення адміністративно-юрисдикційної діяльності щодо забезпечення прикордонного контролю.

Висновки дисертації є науково обґрунтованими, а отримані результати – безперечно новими. У висновках на основі комплексного аналізу, узагальнення та систематизації теоретико-експериментальних дослідницьких матеріалів, сформульовано положення, висновки та рекомендації з формування професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів прикордонної служби (на прикладі жінок-військовослужбовців ДПС України)

Доречно наголосити, що зміст дисертаційного дослідження значно поглиблюється завдяки складеним О.М. Шемчук 18 таблицям, 8 малюнкам і 2 додаткам.

Рецензована дисертація характеризується переконливою науковою новизною, а саме:

вперше:

запропоновано дефініцію поняття «професійне мислення жінок військовослужбовців – молодших спеціалістів ДПС України» як важливу складову психічної пізнавальної системи жінок-військовослужбовців – молодших спеціалістів, що представляє складний багаторівневий психічний пізнавальний процес – важливу першооснову системостворювальної

психічної підвалини їх професійної компетентності та професіоналізму, яка складається з взаємопов'язаної та взаємозумовленої послідовності мисленнєвих дій та операцій, спрямованих на розв'язання прикладних професійно-зумовлених завдань, шляхом пізнання їх сутності та взаємозв'язків на основі високої метакогнітивної обізнаності, на ухвалення рішень у військово-професійній сфері діяльності, що є важливою передумовою та умовою їх успішної військово-професійної діяльності, професійного становлення, розвитку та самовдосконалення як суб'єкта екстремального виду діяльності;

з'ясовано психологічні особливості професійного мислення молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців, що зумовлені цілями, змістом, специфікою їх професійної діяльності, а також статтю, зокрема, такі, як: висока рухливість нервових процесів і швидкість практичного мислення, що має різнобарвний характер; полізавданність, збалансованість, універсальність і безпосередня контекстність; активне внутрішнє та зовнішнє професійне мовлення, спілкування та міжособистісна взаємодія, що сприяє успішному виконанню поставлених перед ними професійних задач і завдань; у стресогенних ситуаціях активізуються мисленнєві процеси, що дають їм змогу якісно виконувати поставлені професійні завдання на кордоні, особливо у разі виникнення надзвичайних позаштатних (екстремальних) ситуацій у професійній діяльності; мисленнєві процеси значною мірою спрямовані на досягнення успіху, ніж на уникнення невдачі;

удосконалено:

тренінгову програму формування професійного мислення у молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців; удосконалення здійснено шляхом адаптації та доповнення традиційної тренінгової програми формування професійного мислення та його конкретизації та удосконалення як сукупності цілеспрямовано скомпонованих і уніфікованих для військових жіночих соціальних груп психологічних прийомів, технік, способів, засобів й організаційних форм тренінгу, принципів і правил його проведення, з урахуванням цілей, змісту та особливостей їх військово-професійної діяльності;

критерії та показники оцінювання сформованості професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців прикордонної служби; удосконалення здійснено шляхом їх конкретизації, що полягає у введенні нових критеріїв оцінювання його сформованості та доповненні традиційних критеріїв новими показниками, зокрема, таких:

ціннісно-мотиваційного критерію та його показників – цінності професійної діяльності; мотиваційна тенденція досягнення успіху (або уникнення невдачі); типи спрямованості особистості (на себе, на спілкування, на справу); військово-професійна спрямованість: схильності до класів типових військових спеціальностей (командні, операторські, зв'язку і спостереження, водійські, спеціального призначення (спецназ), технологічні;

поняттєво-змістовного – швидкість мислення й рухливість нервових процесів; розумові здатності, вербальний і невербальний інтелект; практична

спрямованість мислення; типи мислення (предметно-дійове, абстрактно-символічне, словесно-логічне, наочно-образне, креативне, синтетичне);

операційно-регуляційного – саморегуляція поведінки; здатність до узагальнення та аналізу, гнучкість мислення, здатність до переключення, точність і швидкість сприйняття; планування цілей професійної діяльності для моделювання значущих умов їх досягнення;

рефлексивно-оцінного – оцінювання і корекція результатів мислення; програмування дій і способів досягнення цілей; самостійність, відповідальність, самоконтроль, як загальна інтернальність; інтернальність у сфері досягнень, невдач та у професійній діяльності; готовність до подолання труднощів; до планування, здійснення й відповідальності за результат дії; професійна суб'єктність;

дістали подальшого розвитку основні складові професійного мислення молодших спеціалістів, що полягає у їх доповненні аксіологічним, когнітивним, афективним, операційно-діяльнісним, професійно-функціональним і суб'єктивним компонентами, які відображають функціональну надійність їх психіки в умовах професійної діяльності та забезпечують виконання поставлених перед ними професійних завдань, шляхом здійснення сукупності цілеспрямованих мисленневих дій та операцій.

4. Практична цінність дослідження. Особливо важливою є, на нашу думку, *практична цінність* результатів дослідження. Основні результати дослідження впроваджено в освітній процес навчального центру морської охорони ДПС України (Акт від 15.10.2019 р. № 2908), Головного центру підготовки особового складу ДПС України імені генерал-майора Ігоря Момота (Акт від 14.01.2020 р. № 28), Української військово-медичної академії (Акт від 24.09.2020 р. № 1116) і в службову діяльність Головного центру зв'язку, автоматизації та захисту інформації ДПС України (Акт від 21.10.2019 р. № 30/2608).

Дисертанткою також розроблено розділи до навчально-методичних посібників «Особливості міжособистісної взаємодії військовослужбовців у проблемних ситуаціях» та «Психологічна робота в повсякденних умовах життєдіяльності Збройних Сил України» для підготовки майбутніх командирів підрозділів, військових психологів. Водночас дисертанткою було розроблено методичні рекомендації «Формування професійного мислення у молодших спеціалістів жінок-військовослужбовців». Складові методичних рекомендацій, розділи до навчально-методичних посібників, авторська тренінгова програма було впроваджено у освітній процес та службову діяльність 4-ьох інституцій.

Повнота викладення наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації повністю забезпечується 25 науковими працями (зокрема, 2 – у співавторстві), із них: 10 наукових статей у провідних вітчизняних фахових виданнях у галузі психології (зокрема, 7 – у наукометричних); 1 стаття – у періодичному науковому фаховому виданні іноземної держави, що входить до міжнародних наукометричних баз; 11 – у матеріалах наукових

конференцій; 2 – навчальних посібника (у співавторстві) та 1 – методичні рекомендації.

Позитивної оцінки заслуговує здійснена дисертанткою апробація результатів дослідження на 10 міжнародних, всеукраїнських і звітних науково-практичних конференціях, а також відображення проміжних результатів наукового пошуку у 25 працях.

Високо оцінюємо широку географію виданих за темою дослідження наукових праць.

Відповідність змісту автореферату основним положенням дисертації. Аналіз змісту автореферату та дисертації доводить ідентичність їх структури, логіки викладення матеріалу, відповідність основних положень і висновків за розділами та підсумковим висновкам. Зміст автореферату відображає основні положення та узагальнення, що містяться у дисертаційному дослідженні.

5. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

Ми високо оцінюємо здійснене О.М. Шемчук дослідження. Проте вважаємо за доцільне привернути увагу до окремих питань, які потребують уточнення, а також більш обґрунтованих позицій, узагальнень, оцінок.

1. Ми високо оцінюємо проаналізовану автором історіографію проблеми формування професійного мислення фахівців із відповідним її розподілом за тематичними блоками. Водночас зазначимо, що аналіз наукових праць іноземних науковців та їх внесок до теорії формування мислення доцільніше було б викласти більш системно.

2. У характеристиці відомостей таблиці 1.2. «Характеристика системи поділу типів професій», автор характеризує професійну діяльність сучасних прикордонників у цілому. На нашу думку, доцільно було б деталізувати особливості професійної діяльності жінок військовослужбовців – молодших спеціалістів відповідно до напрямків їх діяльності.

3. Робота виграла за умов розгляду евристичного потенціалу креативного мислення. Зазначені загальнонаукові й філософські методи дослідження доцільно було б конкретизувати, при вирішенні яких питань вони були використані, доцільно було б доповнити методологію дослідження аксіологічним підходом з огляду на те, що у роботі розглядаються ціннісно-мотиваційні основи професійного мислення.

4. У першому розділі роботи дисертанткою в повній мірі було розкрито сутність, зміст і структуру професійного мислення молодших спеціалістів Державної прикордонної служби України. Але, на нашу думку, слід було приділити увагу ще і професійному психологічному відбору молодших спеціалістів, які вступають на навчання до центрів перепідготовки, оскільки від якісного відбору персоналу залежить мисленнєвий потенціал майбутніх прикордонників.

5. У розробленій дисертанткою програмі «Формування професійного мислення молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України слід було б, на нашу думку, більше уваги приділити формуванню креативності та креативного мислення.

6. Висновки щодо відповідності дисертаційного дослідження чинним вимогам.

Основні положення та результати дослідження достатньо обґрунтовані, достовірні, мають наукову новизну і практичну значущість, апробовані та впроваджені в психолого-педагогічну практику.

Загальний висновок: рецензована кандидатська дисертація «Формування професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів прикордонної служби (на прикладі жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України)» характеризується науковою новизною, має практичне значення, результати є науково обґрунтованими, прогностично спрямованими і мають важливе значення для подальшого розвитку вікової та педагогічної психології. Дисертація відповідає вимогам пунктів 9, 11, 12, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою КМУ № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015 р.), які ставляться до кандидатських дисертаційних робіт, а дисертантка – Шемчук Оксана Миколаївна – заслуговує на присвоєння їй наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія.

Офіційний опонент:

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології діяльності в особливих умовах Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України

Г.С. Грибенюк

